

Наукова робота на тему:
**«СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЕНОЦИДУ
1932-1933 рр.»**

ЗМІСТ

Вступ.....	3-6
Розділ І. СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В УМОВАХ	
ГЕНОЦИДУ 1932-1933 РР.	7-17
Розділ ІІ. НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ	
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДИТЯЧОГО ПИТАННЯ	18-24
Висновки.....	25-28
Список використаних джерел та літератури.....	29-33
Додатки.....	34-41

ВСТУП

Актуальність дослідження. Тема Голодомору, незважаючи наплинність часу, й сьогодні залишається актуальною. Все більше публікується нових архівних документів та свідчень жертв цього більшовицького злочину. Априорі, було б не правильно забувати про те, що докорінно змінило нашу українську свідомість та ментальність, сприяло повній деформації національної пам'яті. Навпаки, проаналізувавши цю проблему, необхідно винести основні уроки, зокрема виокремити для себе: «Чому це сталося?», «Хто винен?», «Як це може проявитися сьогодні?», враховуючи знову ж таки «доленосне» сусідство з Російською Федерацією і той режим, який за своєю суттю, як мінімум, уподібнюється керованій демократії. А головним залишається питання, що мусимо зробити для того, щоб подібна трагедія ніколи не повторилася в історії людства?

Пам'ять про трагедію тих років сьогодні має об'єднати український народ навколо творення власної держави, розбудови громадянського суспільства, розвитку демократії та конкурентоспроможної національної економіки. Та перед вище вказаними завданнями українцям, перш за все, необхідно подолати «синдром меншовартості».

Одним із найжахливіших проявів голоду в Україні стало питання виживання дітей – найбільш незахищеної частини суспільства. Саме проблема формування свідомості малолітніх та неповнолітніх у таких умовах породила безліч проблем, сучасності зокрема. Це полягає у тому, що сьогодні, як результат, ми маємо конформізм владної еліти, її перманентне слідування лише власним, а не державницьким інтересам; пасивність, податливість, безвідповідальність та байдужість звичайного населення країни, її громадян. Все це на підсвідомому рівні передало нам покоління, яке піддалось мору голодом.

Об'єктом дослідження є дитяче населення, яке проживало на території УСРР в 1932-1933 рр.

Предметом дослідження є становище дітей в контексті соціально-демографічних та психологічних трансформацій, психосоматичних змін, яких зазнавали діти внаслідок соціально-демографічних експериментів радянської влади у 1930-ті рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1932-1933 рр., адже це найбільш напружений період розповсюдження голоду, який мав незворотні наслідки.

Географічні рамки роботи охоплюють територію УСРР періоду 1932-1933 рр., які зазнали Голодомору.

Метою роботи є різнобічне дослідження на основі наукових напрацювань та спогадів очевидців особливостей становища дітей України в період Голодомору 1932-1933 рр.

Для реалізації поставленої мети дослідження визначено такі **завдання**:

- проаналізувати становище дітей як «групи ризику» в умовах геноцидних аномалій;
- висвітлити соціальні проблеми дітей у контексті голоду;
- виокремити основні демографічні, соціально-психологічні та морально-етичні наслідки геноциду 1932-1933 рр.

Джерельну базу роботи можна поділити на дві групи. Першу групу використаних джерел складають опубліковані документи та матеріали, які включають документи загальносоюзних органів влади і управління та документи республіканських органів влади і управління з питання безпритульності (висновок Наркомосу про поширення безпритульності та епідемій в Україні), розподілу роботи відповідно до стану здоров'я, витяг ЦК КП(б)У про продовольчі труднощі з надання допомоги голодуючим, постанова про виділення молока дітям і хворим, доповідна записка про важкий продовольчий стан [8; 11; 12]. До другої групи слід віднести спогади очевидців, зібрані та опубліковані переважно сучасними науковцями, листи (наприклад, лист райкому партії про голод і людоїдство тощо) [10; 17; 30; 33; 34; 40].

Історіографія питання. Вітчизняне наукове осмислення подій 1932–1933 рр. було розпочато із початком перебудови. Воно стосувалося окремих питань даної теми. Цей період був характерний появою праць спеціалізованого спрямування. Проте вони були досить політизованими та висвітлювали окремі заангажовані статистичні дані. З моменту здобуття незалежності України дана тема почала повільно переосмислюватись, розпочались публікації раніше секретних архівних документів. У 1989 р. було опубліковано брошуру про становище дітей в Україні у 1931–1933 рр., авторами якої були українські історики С. Кульчицький та Є. Шаталіна [20].

Потужними в історіографії Голодомору є дослідження іноземних дослідників, зокрема англо-американця Р. Конквеста («Жнива скорботи», 1968 р.) [17], американця Т. Снайдера («Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним», 2010) [33], американця за своїм походженням Дж. Мейса [27], який започаткував вітчизняні українські наукові дослідження даної проблеми.

У сучасній історіографії особливо важливими та змістовними стали наукові доробки українських вчених В. Борисенко О. Веселової, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Мовчан [3-4; 9; 21-22; 25; 26] та інших, в роботах яких, на основі архівних і опублікованих джерел, спогадів-свідчень очевидців, висвітлюється ця одна з багатьох трагічних сторінок нашої історії. Аналіз історіографії по вищевказаній темі дослідження засвідчує, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії накопичено значну кількість матеріалу, який достатньо широко розкриває питання стосовно голоду 1932-1933 рр. на українських теренах. Безумовно, залишаються окремі аспекти, які потребують додаткового вивчення, серед яких – проблема українських дітей в умовах геноцидних реалій 1932-1933 рр.

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові принципи. Серед них мають місце принципи об'єктивності, історизму, антропологізму, всебічності, системності та орієнтації на джерела. Для

досягнення поставленої мети та завдань використовувалися методи аналізу, синтезу, логічності, історико-структурний, ретроспективний та статистичний. Їх вибір зумовлений темою наукової роботи, її структурою, специфікою сучасних підходів історичного пізнання.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній комплексно розглянуто становище дітей як «групи ризику» в умовах геноцидних аномалій, порушено комплекс питань, пов'язаних із впливом голоду на соматичний розвиток, психоемоційний та соціальний стан дитячого населення в період голоду; виокремлено основні демографічні та морально-етичні наслідки Геноциду 1932-1933 рр., які особливо болісно вдарили по дитячому населенню і вплинули на ментальний розвиток української нації.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можна використовувати під час занять з історії України, вона може лягти в основу подальших студентських досліджень проблеми геноциду 1932 - 1933 рр. через призму дитячого населення.

Загальна характеристика дослідження. Робота «Становище дітей України в умовах геноциду 1932-1933 років» складається з плану, вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (44 найменування). Основний текст роботи – 28 сторінок. До роботи додані додатки, що включають фотографії (на 8 сторінках). Загальний обсяг роботи складає 41 сторінку.

РОЗДІЛ І. СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В УМОВАХ ГЕНОЦИДУ 1932-1933 РР.

В умовах докорінних змін та трагічних трансформацій у суспільстві поширюються негативні тенденції в основних сферах життя найбільш соціально незахищених категорій населення. Вразливими до голоду 1932-1933 рр. були діти та підлітки, тобто та частка населення, яка в майбутньому мала стати основою економічної могутності країни, носієм національної та культурної ідеї [7, с.7] Тому згубність цього явища неможливо переоцінити. Якщо дорослі, хоч би гіпотетично, могли бути «шкідниками», «ворогами народу», становити загрозу сталінській системі, то діти були не винні. Голод зумовив проблему покалічення, безпритульності, масового сирітства, знедолення та знищення дітей. Плата їхніми життями не підлягає виправданню ані з морального, ані з правового погляду.

І справді, жахливість того, що відбувалося спочатку цілком не розуміли і дорослі, не говорячи вже про дітей. Зокрема, це частково пояснює той факт, що школярі спершу писали звернення у різні інстанції, думаючи, що голод є результатом непорозуміння [33, с. 34-35]. Також на початку голоду, діти, які звикли до простого і часто бідного, злиденного життя, сприймали його як належне і короткотривале явище.

У той час, коли українське зерно та інші харчові товари експортувались за кордон, гинули мільйони. Втрачалось чуття: зникала бридливість, без розбору, до їжі додавались різні нехарчові добавки. Хліб робили із кропиви, оладки – з бур'яну, їли кінський гній, який міг містити зерна пшениці. Шукали жолуді під снігом, варили картопляні лушпайки [17, с. 264-265].

Один із перших серйозних дослідників української катастрофи та безпосередній очевидець Голодомору 1932-1933 рр., який науково передав не лише точний образ голоду (на прикладі одної сільської ради на

Полтавщині) з усіма найменшими подробицями, а й зафіксував у письмовій формі душевні переживання очевидців цих подій, В. Соловей у своїх спогадах пише, що він із своєю сестрою ходили по полях і луках та рвали різні трави: молочай, свиріпу, лопухи, їли листя з липи та вишні, але сестра все-таки померла [34; 39, с. 207].

Вже наприкінці 1932 р., зі свідчень американця, що перебував в одному із сіл поблизу Києва читаємо: « у горщику були кістки, шкіра і щось подібне до черевики». У 1933 р., коли вже зовсім нічого не було їсти, ловили мишей, щурів, горобців, мурашок, земляних хробаків. Мололи кістки на борошно і робили те саме зі шкірами, щоб зварити юшку. Весною до раціону додалися коріння, листя та бруньки [17, с. 276].

Харчування відобразилося на зовнішньому вигляді: тіло марніло, шкіра ставала сірувато-брунатного відтінку і вкривалася зморшками [17, с.284]. Діти і немовлята мали вигляд старців. Очі збільшувалися і були нерухомими, а тіло набрякало та вкривалося гнійними виразками. За словами одного комсомольця «селянські діти нагадували «живі скелети»» [33, с. 35].

Існує і багато інших описів стану дітей. Зокрема, український кореспондент єврейського походження В. Гроссман опис подає так: «Їхні голови були схожі на важкі м'ячі на тонких шиях, було видно кожну кістку їх рук і ніг, що виступали зі шкіри, шкіра була як жовта марля..., то не були людські обличчя» [17, с. 318].

Першими від голоду помирали чоловіки, пізніше діти, й останніми – жінки. Найчастіше помирали діти до трьох років. Зокрема, ті, хто народився у 1933 р., майже всі загинули [39, с. 95]. Середня тривалість життя дітей у 1933 р. становила 7,3 роки у хлопчиків і 10,9 – у дівчаток [13, с. 10].

У більшості випадків діти помирали вдома разом із всією родиною. Коли ж вони гинули останніми, то не мали жодного уявлення, що їм

робити. Цих дітей часто знаходили при дорозі мертвими, і головне – ніхто їх не шукав [17, с.318 -319].

В інтерв'ю очевидець В. Діберт, якій на той час було 34-35 років, згадувала, що «очі їм позапухали, вони не бачать, вони не бачать ходити, попухлі ті діти, і батьки попухлі; ходили вони і ходили, і так ті діти позасихали: те на полі, а те – в радгоспі, а то – в хаті» [8, с. 443]. Сиротами ставали ті діти, яких не з'їли власні батьки [33, с. 61].

Жахиття голоду породило ще одне негативне явище, соціальну катастрофу – дитячу безпритульність. Вона стала великою руїною генофонду нації, оскільки переважна більшість дітей помирала, значна частина змушена була жебракувати, ставати людоїдами. Це і означало фізичну та моральну деградацію цього та наступного в близькій перспективі поколінь [39, с. 229].

Батьки відсиляли своїх дітей в надії, що вони виживуть за рахунок жебрацтва та дрібних крадіжок. Як згадує «дитина Голодомору» М. Столярчук, «малеча бродила і повзала, шукаючи щось їсти» [30, с. 19].

Український історик з проблем дослідження геноциду українського народу В. Марочко так характеризує демографічне становище і долю безпритульних: «Великими юрбами, ніби голодні галчата, зліталися до великих міст за порятунком, а виснажених голодуванням немовлят батьки підкидали до лікарень і вокзалів [14, с. 72].

Так, у березні 1933 р. по Києву батьки в середньому підкидали по 100 дітей в день. У Бердичеві за 14 днів підкинули 18 дітей, у Вінниці за 12 днів – 13 дітей, у Жмеринці за 16 днів – 11 дітей, у Казатині за 11 днів – 18 дітей, всього за 20 днів по 9 пунктах мало місце 105 випадків підкидання дітей [12, с. 765, 779].

У «Висновку Наркомосу УСРР про поширення безпритульності та епідемій в Україні на ґрунті голоду» від 1 грудня 1932 р. вказується, що «безпритульність в певній мірі є одним із епідеміологічних факторів, що сприяють виникненню епідемічних вибухів тифу», що певною мірою

вплинуло на створення центрального штабу по ліквідації безпритульності пізніше [12, С. 434].

В. Дібарт у інтерв'ю зазначає, що безпритульні висловлювали свій протест владі, яка довела до масової загибелі людей. Це значить, що було усвідомлення, що голодують не всі і що це штучний мор. Це проявилось у розповсюдженні тифу серед заможних в першу чергу. Оповідач зазначає, що «вони (маються на увазі голодуючі – прим.) збирали з хворих воші, складали їх у коперти (конверти – прим.), заклеювали і підсовували під двері найбагатших apartment-ів ..., щоб заразити їх тифом» [8, с. 442].

Дитяча безпритульність породила дитячу злочинність. За переписом населення 1926 р., діти віком від 14 років становили 34 % сільського населення УСРР, а до 4 років – 16 %, отже, голодного 1933 р. останнім мало виповнитися по 11 років і багатьом з них разом із дітьми, які народилися пізніше чи трохи раніше, довелося виживати самотужки чи поповнити ряди «безіменних жертв» [10, с. 562-563].

Як показала практика, діти часто помирали на перший чи на другий день. Швидше за все, головною причиною такої смертності було те, що навіть незважаючи на страдницький голод, дитина села, вихована за визначеними моральними цінностями, просто не могла жити інакше, або злочинці міст влаштовували прибулим різню [17, с. 320].

Злодії заманювали слабких, немічних та безпорадних дітей у пастку, вбивали і продавали їх м'ясо на базарах [32, с. 132].

Іноді діти виживали, бо потрапляли у більш-менш організовані групи, які часто займалися крадіжками на вокзалах та інших людних місцях. З часом у країні збільшилася кількість кримінальних елементів, що становило проблему для влади, зокрема.

Частим явищем було вбивство дітей сторожами-активістами на колгоспному полі на підставі Закону «Про п'ять колосків», коли голодні та виснажені жертви похливно лушили недостиглі зерна (їх шлунки не витримували надмірного вживання недозрілої білкової клітковини і вони

помирали через декілька годин). Також, потрапивши до рук партійно-радянських активістів, діти піддавалися тортурам [25, с. 64].

Цей закон передбачав і страту через розстріл дітей віком від дванадцяти років. Тих дітей, чиї батьки були впіймані на крадіжці, разом з дорослими відправляли на 5 років у заслання. У с. Кордишевка Вороновицького р-ну на Вінниччині голова сільської ради, запідозривши в крадіжці дівчинку-односельчанку, зачинив її до хліва і знущався над нею, вимагаючи «зізнання», а згодом нишком закопав. Після її розшуку виявилось, що вона була похована живою [39, с. 319].

Малеча також підлягала виселенню у Сибір та на Північ разом із засудженими батьками-куркулями [14, с. 69]. Існувала приказка на цю тему: «Ой за ті колоски відбула я в Соловки» [19, с. 39].

В умовах голоду люди поводити себе по-різному. Серед них були слабкі духом, які вдавалися до страшних, аморальних вчинків, але на противагу їм завжди залишалися люди готові до самопожертви, люблячі та віддані до останнього.

Ще одним проявом аномалії на українському селі періоду геноциду стали спочатку трупоїдство, а потім і людоїдство. Дослідники часто розмежовують ці поняття. Логічно, що трупоїдство ставало першим етапом руйнування психіки і прагненням до виживання. Що ж до людоїдства, то це ще більше зрушення у психіці голодуючої людини. Діти найчастіше були жертвами канібалів: і своїх рідних, зокрема батьків, і чужих. За переконаннями дослідників, зокрема, В. Вашкевича, Ю. Котляра, С. Макарчука, канібалізм мав випадковий характер: є свідчення очевидців, які переповідали той самий факт людожерства. У людській свідомості це явище назавжди залишалося шрамом, адже, коли подібне траплялося, воно наскільки обурювало селян, що запам'ятовувалося надовго й переказувалося іншим [36].

Ще одна дослідниця проблеми Голодомору 1932-1933 рр. О. Стасюк на основі дослідження архівних джерел виявила, що за фактом канібалізму

тоді по всій УСРР було зареєстровано 2 тис. кримінальних справ. Відповідно, явище канібалізму відбувалося на ґрунті повного руйнування психіки [35].

Таким чином, явище канібалізму не дістало одностайної оцінки фахівців і потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Діти в умовах цих масових психічних зрушень, про які свідчать приклади канібалізму, були найбільш беззахисні і ставали групою ризику. Важко уявити навіть дорослій людині, який страх був присутній у дитини, яка постійно чула про смерті, бачила муки та страждання помираючих, яка могла чути і про те, що хтось когось з'їв. Та найстрашніше, що вона могла почути від батьків, це те, що потрібно постійно триматися поруч батьків, аби ніхто не вкрав і не з'їв [8, с. 444].

У селі Горошино Семенівського району Полтавської області на початку травня 1933 р. батько, скориставшись відсутністю дружини і мами, вбив свого сина та протягом кількох днів харчувався. На допиті він притримувався принципу: «Раз риба поїдає рибу, то може поїдати і людина людину» [10, с. 569-570].

Інші ловили сторонніх дітей. Очевидиця тих подій Г. Семеніст, згадує, що «одного вечора хлопчина блукав, видно, тікаючи від голоду, просився у людей заночувати, так сусідська сім'я взяла його до себе, а потім на ранок більше ніхто його не бачив – з'їли, напевно [40, с. 150]. З'явилася приказка: «Наш сусід уже здурів і дітей своїх поїв» [44, с. 118].

Були і такі батьки, які говорили дітям, щоб ті з'їли їх, коли вони помруть [17, с. 289]. Часто дітей закривали у хаті, щоб врятувати від людоджерів, віддавали родичам, немовлят протягували у вікна вагонів в надії, що вони будуть підібрані і виживуть [33, с. 59].

У своєму дослідженні В. Марочко зазначає, що до людодїдства переважно вдавалися жінки, які під впливом голодного психозу, але із усвідомленням гріховності своїх дій вбивали власних дітей. На допитах вони зізнавалися у скоєному та каялися [10, с. 571].

Ці приклади, на нашу думку, свідчать про глибокі моральні корені української ментальності, що людина навіть у напівбожевільному стані пам'ятала, що це гріх. Матері робили вибір, що межував із божевільням – вибирали найздоровіших і найрозумніших за рахунок смерті інших [8, с. 318]. Голодомор став одним із засобів руйнування інстинкту материнства.

Траплялися випадки самогубств всієї родини, коли батько умертвляв своїх дітей, а згодом вбивав самого себе [10, с. 571]: «один батько порізав своїх семеро синів від 14 років до трьох місяців, їх матір і сам повісився» [4, с. 56].

У селі Петрашевка, яке знаходиться у Полтавській області, селянин-колгоспник вбив свою дружину, трьох дітей, підпалив хату і сам повісився, будинок було погашено, повислий був знятий із зашморгу ще живий, його арештували [12, с. 809]. Масштаби трагедії, що винищувала цілі покоління, примусили уряд замислитися над остаточними наслідками Голодомору, особливо серед дітей [25, с. 64].

Американський історик та письменник Т. Снайдер, який тривалий час займався дослідженням голоду в СРСР вказує, що міліція на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. виловлювала дітей, відправляла їх за місто, а немічних від голоду дітей – у спеціальні бараки, де вони помирали. Дослідник далі зазначає: «У містах міліція затримувала по кількасот дітей в день. Одного дня на початку 1933 р. харківська міліція мала виконати квоту у 2 тис. осіб... Діти просили міліціонерів, щоб їм дозволили хоча б померти на свіжому повітрі: «Дайте мені спокійно померти, я не хочу помирати в тісному бараку»» [33, с. 35].

Виходить, що влада яка влаштувала геноцид проти українців як нації, не переймалася долею їх дітей, вони так само були приречені на загибель. Якщо згадати голод 1921-1923 рр. на Поволжі, то за словами С. Кульчицького, поволзьким селянам та біженцям в УСРР надавалася хоч

якась допомога, часто за рахунок України [21, с.72]. Це відбувалося у той час, коли про голодуючих українських селян держава «забула»; тривалий час преса контролювалася задля замовчування становища населення півдня УСРР. Із голодуючого Поволжя на поч.1920-х рр. дітей вивозили у ту ж голодну Україну, де їх розподіляли в дитячі будинки, тобто хоч якимось намагалися рятувати. Геноцидних дітей України 1932-1933 рр. ніхто не рятував, вони були приречені [23].

На мою думку, доцільно було б порівняти становище українських дітей, що голодували і потрапили до бараків, і становище дітей часів гітлерівської окупації, що опинились у бараках німецьких концентраційних таборів (на прикладі латвійського табору «Саласпілс», адже у ньому дітей тримали окремо від батьків, також він виокремився особливою жорстокістю). В принципі, і ті, й інші опинилися у схожих побутових і соціальних умовах. Наприклад, у Саласпілсі, за відсутності в першу чергу санітарних умов і на фоні повного виснаження організму (до уваги не беруться досліди, катування, так як це не стосується обраної теми) діти до 6 років хворіли на кір, їх переводили в так звану лікарню табору – купали, чого роботи було не можна і діти помирали [24, с. 197].

Незадовільні умови проживання, погані догляд та харчування, нестача одягу, холод і голод ставали основними причинами високої смертності дитячого населення [38, с. 316].

Варто зазначити спогади жертв, що вижили: «ми жили в пекельних умовах, обірвані, роззуті, голодні, ... позбавлені харчування і води, ... нас морили голодом». Цікавим є і той факт, що у табірний раціон включалося лише 130 гр. хліба на день, і то за умови, якщо ув'язнені працювали [18].

Весною 1933 р., у час, коли дитяча безпритульність в Україні загрожувала дестабілізацією життєдіяльності міст, «дискредитуючи» в очах іноземців «переваги» соціалістичного ладу, уряд звернув увагу на продовольче постачання дитячих установ, а поперед – на подолання хвилі бездомності [39, с. 229].

Варіантом вирішення проблеми безпритульності стало розширення мережі дитячих притулків та ясельних будинків і відкриття додаткових пунктів харчування [2, с. 41]. Проте всі ці заходи не стали масовими: у держави були свої пріоритети та плани.

За тією ж постановою було створено комісію, яку очолив О. Бронсвой. Вона займалася створенням дитячих притулків у селах, влаштуванням харчування в школах, стримуванням відпливу безпритульних дітей до міст, притягненням до відповідальності осіб, що, нехтуючи свої обов'язки, не допомагали голодним дітям, за вимагання грошей для працевлаштування підлітків. Наказувалося не допускати вивозу в місто і на залізничні дороги безпритульних дітей [12, с. 836].

Повільними темпами почали з'являтися дитячі будинки, притулки, трудові колонії. Саме чутки про діяльність даної комісії спричинили активізацію привезення з сіл дітей до міст [39, с. 329].

Комісії не встигали за зростанням кількості знедолених дітей. Дитячі будинки були переповнені, а бараків діти боялися тому, що там смертність була вищою. За травень 1933 р. у Харкові підібрали 11 тис. 940 дітей, з них тисяча померла через декілька днів. У бараках і дитбудинках перебувало понад 27 тис. дітлахів, а до міста щодня прибували все нові й нові [39, с. 330].

Розміщення у дитячих закладах навіть невеликої частини дітей не рятувало їх від різних хвороб, голоду і смерті. Катастрофічно не вистачало приміщень, асигнувань на їх утримання, медичного персоналу та педагогічних кадрів [1, с. 148].

Погане фінансування та перевантаженість не могли забезпечити і мінімальних потреб виснажених голодом дітей. Перевантаженість наявних дитячих будинків зумовлювала зниження норм харчування та інші проблеми [37, с. 43]. Цікаво, що одним із ресурсів для надання допомоги дітям було надання непридатних для споживання овочів державного

фонду [5, с. 23-24]. Умови там залишались жахливими, тому діти звідти часто втікали [17, с. 64-65; 25, с. 64 -65].

На жаль, діяльність різних громадсько-суспільних організацій, які могли б допомогти голодуючим, обмежувалась, переважно, незначними акціями, а то й просто урядовими постановами і наказами. Профспілки, комсомол, Червоний Хрест, вітчизняні журналісти намагалися заперечити сам факт масового голоду [19, с. 41].

Цинічність радянського уряду в цей період полягала і у відкритті численних оздоровчих закладів відкритого типу. Це були сезонні зимові та літні санаторії, піонерські табори, будинки відпочинку для підлітків, оздоровчі та фізкультурні майданчики (заклади комуністичного виховання) [1, с. 153-154]. Тобто, радянський уряд робив ставку на подальшу і поглиблену ідеологізацію підростаючого покоління.

Їх відкриття збіглося у часі із масовим вимиранням від голоду, зокрема великої частки дітей. Уряд не переймався тим, що не вистачало притулків для сиріт та безпритульних, натомість вкладав фінанси у розвиток рекреації [1, с.153-154].

В цей період активно продовжувало формуватися лицемірство та двоєдушність підростаючого покоління, яке нарівні з дорослими, вивчало офіційну мову політичного життя. Це допомагало пристосовуватись в радянських реаліях. Заохочувались доноси, пошук ворогів народу, надання неправдивих свідчень тощо. Підростаюче покоління копіювало поведінку дорослих.

Одним із прикладів слід виокремити поляризацію і диференціацію радянського суспільства, що проявилася у привілейованості дітей партійної номенклатури (їх підвозили до школи на авто, забирали, після занять за ними зі столу збирали книжки; вислів: «навіщо мені вчитися – у папи два секретарі, а в мене буде 4» достатньо описує ситуацію, яка склалася) у той час, коли постгеноцидне дитяче населення УСРР було осиротілим, коли діти голодували у дитячих будинках, не мали належних

догляду і виховання, зазнавали знущань та важко працювали у колгоспах і радгоспах [37, с. 48, 52].

Таким чином, Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. був свідомою терористичною акцією сталінського політичного режиму проти українства. Жорстокість цієї системи проявилася і на дітях, як основи майбутніх будівничих української нації. Голод мав нищівний вплив на фізіологічну життєдіяльність дитячого організму (зовнішній вигляд і самопочуття). У соціумі змінилося соціальне становище дітей. Аномалією стали масовість сирітства, безпритульності. Карально-репресивна система довела людей до трупоїдства та канібалізму. Цинізм радянської влади проявився у веденні соціальної політики для подолання тих соціальних наслідків, які породив голод. Кроки у створенні притулків чи їдалень були показовими, а умови в тих нечисленних притулках були жахливими. У таких будинках продовжувала спостерігатися висока смертність дітей. Всі ці фактори неминуче вплинули на дитячу свідомість.

РОЗДІЛ II. НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДИТЯЧОГО ПИТАННЯ

Одним із трагічних наслідків Голодомору-геноциду стали демографічні втрати населення, особливо дитячого, що підірвало генофонд і здатність до природного відтворення. Вчені підраховували, що дітей загинуло вдвічі більше, ніж дорослих [14, с. 72]. Діти значно швидше хворіли внаслідок тривалого недоїдання та фізичного виснаження. Таким чином, дитяча смертність значно розширює соціально-демографічні горизонти жертв голодомору, а відтак засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для українського народу [25, с. 67].

На сьогодні завуальованими та політизованими залишаються саме демографічні наслідки. І до цього часу немає достовірних даних про кількість жертв голоду. Це пов'язано з тим, що перепис 1939 р. є не достовірним. Український вчений та етнограф В. Наулко зазначає, що природний приріст населення в УСРР опустився із 2,25 у 1927 р. до 1,45 у 1931 р., а перепис населення СРСР 1939 р. показав, що українських жителів СРСР на 3,1 (9,9 %) менше, ніж під час попереднього перепису 1926 р. Цей факт вже висвітлює, що мільйони людей загинули [29, с. 84].

Станом на 25 березня 1933 р. у 66 районах області голодувало 398201 чол., з них 178544 дітей, а 15 квітня від голоду потерпали 493644 чол., з яких 262109 становили діти. 1 серпня 1933 р. ЦК КП(б)У організував планове переселення безпритульних дітей з міст до колгоспів. До 1 листопада мали завершити переселення дітей з великих міст, тобто їх повертали батькам, але вони цього не дочекалися – померли голодною смертю. Розселяли дітей по колгоспах групами (5-20 осіб). Смертність дітей, за деякими неповними підрахунками, сягала 50% і більше до загальної кількості померлих тоді в УСРР селян [11, с. 524; 41, с. 175-177].

Жахливе враження викликають статистичні матеріали: невелика кількість карток народжених, мільйони карток про смерть із зазначенням

причин смерті: «безбілкова набряклість», «дитяча кволість», «параліч серця», якими лікарі маскували, безумовно за розпорядженням згори, справжні причини – виснаження через тривале голодування. Траплялися й інші діагнози, хоч і дуже рідко, – «з'їдено матір'ю» – у дітей, молодших від п'яти років [34, с. 149].

У реєстраційних книгах смерті органів ЗАГСу (авт. – РАЦСу) збереглися такі записи причин смерті: «зарізано людоїдом», «батько зарізав і з'їв», «зарізано для їжі». Майже всі записи про канібалізм стосувалися дітей. Підставами для реєстрації були: зізнання самих канібалів, донесення сусідів, повідомлення сільських рад. З вищеназваних фактів випливає, що причини смерті не мали одноманітного характеру: канібалізм не став основною причиною смерті, проте час від часу чергувався зі смертю, яка була пов'язана із виснаженістю організму. Підсумовуючи, варто зазначити, що канібалізм мав епізодичний характер, а масовим явищем став лише узимку та навесні 1933 р. [10, с. 571-574].

Восени 1933 р., коли наслідки катастрофи стали більш очевидними, газети світу стали частіше друкувати повідомлення про голод в Україні. Англо-американський журналіст 30-х рр. ХХ ст. У. Дюранті, якому, попри усі заборони, вдалося відвідати райони голодування селян, розповів своїм колегам, що населення України зменшилося на 4-5 млн. чол. Радянський історик-архівіст називав близько 6 млн. чол., які померли внаслідок голоду 1932-1933 рр., а смертність наприкінці 30-х рр. ХХ ст. перевищувала народжуваність у 3 рази. У 1934 р. американська газета «Нью-Йорк таймс» опублікувала статтю генерального секретаря Конгресу європейських меншостей Евальда Амменда. Він назвав цифру загиблих у 7,5 млн. чол. Є дослідники, які називають ще більше жертв. Та всі ці відомості об'єднує недолік: відсутність джерел і механізму підрахунку [9, с. 137-138].

У роботі Р. Конквеста зазначено, що із 7 млн. померлих від голоду, близько 3 млн. склали діти, переважно немовлята та малі, враховуючи те, що регулярно реєстрація смертей не велася [17, с. 328].

Відповідно, всі вище названі цифри перетворюються на припущення, так як доказів немає навіть по загальному числу померлих, тоді вирахувати кількість загиблих дітей ще важче. Аналіз демографії залишається актуальною проблемою дослідження.

Голодомор 1932-1933 рр. мав антиукраїнське спрямування і головним чином був спрямований проти селянства як демографічної основи української нації, хоча не слід відкидати його направленість і проти частини міського населення УСРР [22, с. 4-7]. Він супроводжувався конкретними формами соціально-психологічних аномалій і фізіологічних змін. Ці зміни проявилися недоїданням, жебрацтвом, безпритульністю, вживанням неповноцінних замінників продуктів харчування – сурогату, виснаженням, опуханням, людодством, труподством і врешті-решт закономірним явищем такого стану була фізична смерть. Всі ці «мутації», які мали безпосередній та безумовний вплив на організм та психічне здоров'я людини, стали масовим явищем в українському селі 1932-1933 рр. І в першу чергу, болісні зміни соматичного стану стосувалися дітей.

Люди, яким все ж вдалося вижити в постгеноцидний період страждали хворобами, недугами, каліцтвом, жінки безпліддям. Українська нація перетворилася у хвору не лише на прикладі фізичного здоров'я, а на рівні соціально-психічного. Ще починаючи з 1920-х рр. – початку більшовицької репресивної політики, почався процес формування психології страху та покірності. Український історик, дослідниця історії України 1920-1930-х років Є. Шаталіна, аналізуючи листи та спогади очевидців, дійшла висновку, що реальна загроза голоду породила серед селянства атмосферу нервозності, занепокоєності, морально-психологічної пригніченості, невизначеності [43, с. 106].

В цілому українські історики основні психологічні стани на той момент характеризують як ненависть, злоба, жорстокість, байдужість до всіх і до себе, дратівливість, агресивність, депресія, втрата родинних почуттів, покірність, тривога, крайній відчай, божевілля, заздрість,

пригніченість, одним словом – втрата людяності, а споконвічні риси народної етики – доброзичливість, чуйність, ввічливість залишилися у минулому [28, с. 91]. Особливо виразно ці стани проявлялися на найбільш психологічно нестійкій категорії населення – дітях.

В дослідженні дитячого аспекту на фоні голоду 1932-1933 рр. увагу привертає втрата родинних почуттів не лише з боку батьків до своїх дітей, а й навпаки. Перед загрозою голодної смерті поставали сім'ї. Вони розпадалися: батьки йшли проти дітей, а діти – одне проти одного. Молоде покоління повставало проти старшого [33, с. 60].

Діти не лише страждали від злиднів і дочасної втрати дитинства, а й стали жертвами підступної політики уряду, політики нацьковування дітей на батьків. Діти доносили на батьків [33, с. 60].

Класичним прикладом є культ Павліка Морозова, який викрив свого батька як «прихованого ворога». Після вбивства хлопця селянами, держава зробила із нього мученика – як приклад для наслідування. Ще одна дослідниця Голодомору Т. Павлічка зазначає, що «вони приходили до школи, і намагалися спокусити дітей цукерками та цукатами, щоб ті видали своїх батьків та розповіли владі, де їх батьки сховали харчі» [8, с. 272].

Комсомольці працювали в бригадах, які шукали у селян зерно. Діти 14 років – піонери, – мали бути «очима і вухами партії у своїх сім'ях». Здоровішу молодь відправляли на поля пильнувати крадіжки зерна. Влітку 1933 р. за дорослими зі сторожових веж спостерігало до півмільйона дітей та підлітків [33, с. 60].

Молоде покоління виховували як прислужників режиму, прищеплюючи перекручене сприймання дійсності, тим самим скалічивши духовно. Їх виховували за допомогою методів, які мали прищеплювати їм «класову ненависть», нещадність, фанатичну відданість тоталітарному режиму, правлячій партії і особисто Сталіну [6, с. 169].

Діти змалку вчилися використовувати класовий підхід. Одним із способів стало лицемірство, яке і переросло у ще більшу хворобу – внутрішній конформізм [42].

Підлітки комсомольського віку боролися з куркулями, забираючи у них останнє, затримували людей, котрі вирвали декілька колосків. Діти-слуги системи вимагали арештів, і навіть смертельних вироків для батьків. Влада розголошувала такі вчинки у схвальних тонах, возвеличувала людей для яких «служба радянській владі була на першому місці» [17, с. 325-329].

Голод значно вплинув і на стан дитячої психіки. Цілком імовірно, що діти, особливо більш старшого віку, розуміли, що у масовості нестачі їжі та смертності людей є якась таємниця, про яку не можна було навіть думати, а тим більше – говорити. Та незважаючи на це, дитяча цікавість завжди брала гору. Вони ставили складні питання, на які так і не отримували відповідей, бо дорослі «не чули» чи переводили тему. У такому становищі на перший план висувалося те, що діти на кшталт дорослих навчалися мовчати, бути покірними та байдужими до того, що помирали їх сусіди, родичі, в цілому – «кращі» люди.

У монографії Р. Конквеста «Жнива скорботи» згадано свідчення одного спостерігача, який так писав про вцілілу дитину: «Бідний хлопчик бачив так багато смертей і так багато страждань, що здається, вважав усе це частиною життя. Для нього не було іншого життя. Діти завжди сприймали страхіття свого становища як щось самозрозуміле» [17, с. 315].

Свого часу, було прийнято постанову РНК УСРР «Про розподіл робіт відповідно до стану здоров'я». Документ мав забезпечити для селянок не важку роботу у колгоспі. Та все ж, як більшість постанов того часу, вона залишилася на папері. Кожна жінка-матір старалася працювати якомога більше, обирати найважчу, часто не жіночу, роботу, щоб отримати трохи більше трудоднів аби прогодувати сім'ю. У роботу колгоспу, зокрема, включали і працю дітей, які могли збирати зерно й виконувати інші роботи [8, с. 271].

Дітлахи 8-10 років працювали у полі за те, щоб отримати черпак баланди. Норми були непосильні для виконання виснажених людей. Ось як згадує М. Садовська 1916 р. н. – жителька села Радинка Поліського району на Київщині: «Як була голодовка в 33 (1933 р.), то конай, як викопаєш (скопаєш) ті сотки, то дадуть кіло житньої муки, да й живи. Копаєш, копаєш (а голоднії ж були сили нема), а метр не докопав, то пропало все твоє. Нічого не дали. А назавтра знову бери лопату і копай. Здохнеш, то здохнеш...» [3, с. 179].

Дослідниця 1920-1930-х рр. в історії СРСР Г. Капустян розглядала вплив голоду на селянську ментальність. Вона виділила страх, як одну з найхарактерніших рис, притаманну тому часу. Він змушував доносити, породжував моральну податливість [15, с. 183]. Займалась аналізом впливу голоду на психіку людини ще одна українська дослідниця І. Рева. Стан, який супроводжував голодуючого назвала «навченою безпорадністю, що полягає у слухняності і несаможиттєвості» [31, с. 43-44].

Та знову ж таки, ми не можемо обмежитися соціогуманітарними та морально-етичними наслідками геноциду 1932-1933 рр. проти українського етносу. Це пояснюється тим, що виснаження організму людини, крім психічних зрушень, призводить до смерті [26, с. 325]. Життя людини за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод є безцінне і нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду [16]. Відповідно, позбавлення життя мільйонів людей є жахливим злочином проти людяності.

Таким чином, дитяча смертність у роки Голодомору 1932-1933 рр. позначилася на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проникнула у свідомість цілого покоління. Терор голодом допоміг виховати соціальну однорідність, так званий «радянський народ», якому роками прищеплювали покору та відданість, а страх – заохочував доносити та лжесвідчити. Як би там не було, але саме діти 1930-х рр. стали наступниками та опорою тієї «кровожерливої» системи, бо переживши

голод, вони підкорились, їх «навчили» як і що треба робити, як правильно служити владі. Проте не всі стали заручниками Кремля, адже завжди залишаються ті, хто виносить раціонально-правильні висновки, і робить все, аби запобігти повторенню аналогічних злочинів влади.

Попри всю свою відносну нетривалість, голод залишив довічний шрам. Хто був дитиною під час Голодомору-геноциду, а це більшість свідків, – постраждав від вкороченого дитинства або ж взагалі його не мав як такого.

ВИСНОВКИ

Геноцид 1932-1933 рр. є жахливою трагедією українського народу, яку породив більшовицький режим часів Й. Сталіна. Він був наслідком свідомої політики партійно-радянських органів влади в УСРР 1931-1933 рр., спрямованої на винищення українців як окремого етносу.

Проблематика голоду 1932-1933 рр. знайшла висвітлення у дослідженнях і українських, і зарубіжних науковців. Дуже важливим є і те, що перманентно розширюється коло історичних джерел, які вводяться до наукового обігу. Вагоме місце у вивченні та аналізі даного явища в історії України займає поширення збору та оприлюднення спогадів жертв і очевидців. Вони, в свою чергу, дозволяють поглянути на історію через призму життя звичайних людей і частково дослідити внутрішньо-психологічний стан людини, яка опинилася в умовах, які забирали фізичне та морально-психологічне здоров'я і життя. Доведено, що на сьогоднішній день в історіографії знайшли висвітлення окремі сегменти даної теми дослідження у контексті загальних процесів часів Голодомору. Зокрема, свій внесок зробили такі дослідники як С. Кульчицький, Є. Шаталіна, Д. Соловей, В. Сергійчук, В. Марочко, Р. Конквест, Дж. Мейс, Т. Снайдер та багато інших.

Одним з основних проявів геноциду стала проблема фізичного винищення декількох поколінь, виживання дітей, формування їх свідомості. Голод 1932-1933 рр. мав безпосередній вплив на фізичне здоров'я найбільш незахищеної верстви суспільства – дітей. Вони потрапили у категорію «групи ризику». Лякаючим є той факт, що саме діти становили близько половини сільського населення. Вони мали слабший імунітет, тому це є однією з причин їх високої смертності. Діти ставали жертвами людоїдства, хоч це і не набуло масовості.

Голод 1932-1933 рр. мав і катастрофічні соціальні наслідки. У цей період зросла кількість дітей-сиріт, безпритульних, які або померли, або

перейшли на злочинний шлях, або просто стали пристосуванцями режиму. Важче було вижити тим, хто жив законами моралі, проте залишилося багато людей, які вистояли і пройшли це тяжке випробування.

Без належної уваги не можна залишити і лицемірство влади, яка в той час, коли вулиці, вокзали та інші громадські місця були переповнені безпритульними, а у дитячих будинках та лікарнях не надавалося належної допомоги, займалася ідеологічним вихованням молодого покоління. В першу чергу це проявилось у створенні санаторіїв, піонерських будинків, а не їдалень для численних жертв голоду. Все це, в свою чергу, полягало у нав'язуванні подвійних стандартів радянської моралі. Все це безумовно вплинуло на формування у дитячій свідомості пристосуванства та внутрішнього конформізму.

Геноцид 1932-1933 рр. мав величезні демографічні наслідки. Окрім, тих, хто помер у ті роки, сюди варто віднести і тих, хто не народився, а таких чимало. На сьогодні досить складно визначити, скільки людей втратила наша нація і чому досі не покарано (навіть на рівні визнання причетних винними) тих, хто зазіхнув на людське життя. Важко зрозуміти, чому за такий довгий період існування людства, всі ми так і не зрозуміли, що сила – насильство, вбивства, війни будь-якого характеру, не вирішують кризові явища. І, певно, людство, ніколи не знайде альтернативу цим методам вирішення своїх особистих планів та амбіцій політичних лідерів за рахунок звичайної «маленької» людини.

У період цих декількох років тотально трансформувалася не лише суспільна структура, а й кардинально змінилася психологія українця-індивідуаліста.

У 1932-1933 рр. масовості набули такі дефективні соціальні явища як безпритульність, сирітство, бродяжництво, дитяча злочинність, людоїдство та трупоїдство. Слідом за цими аномальними проявами в УСРР щодо українця, почалася миттєво формуватися постгеноцидна психологія. Голод

викосив село і привчив його до покори. Знищення міських еліт означало ліквідацію українців як суспільного організму і політичного фактору.

Загроза життю – це та обставина, яка завдає суттєвої травми психіці людини, впливає на подальше її особисте психологічне благополуччя і здоров'я, змінює спосіб життя. Страх, на якому і тримався весь свій період існування комуністичний режим, став основним, що заволоділо голодними людьми, в першу чергу – дітьми, які не розуміли що відбувається, хто винен і що їм робити. Він змушував доносити, породжував моральну податливість. Страхіття голоду та безвихідність притупляли людські почуття. Траплялося, що при втраті чи не найближчої людини, не виказували ні жалю, ні смутку, ні страху.

За словами Дж. Мейса суспільство було засмоктане державою. Це проявилось у знищенні громадянського суспільства як такого. Цей синдром притаманний і нашому поколінню, хоч воно й відносно далеко від 1933 р.

Геноцид – як один з найжорстокіших злочинів проти українського народу, – на початку 1930-х років зумовив деформації у масовій свідомості українського народу: манкуртизм, конформізм, патерналізм, і врешті-решт – національне безпам'ятство, що мають місце у свідомості людей і сьогодні – у XXI столітті [28, с. 94].

Тоталітарна система посягла не лише на фізичне здоров'я, а і на моральне. Вона стала інкубатором народження і формування нового типу людей – конформістів і так званого «радянського народу». В даному сполученні слів зовсім не йде мови про належність людей до того чи іншого етносу. У суспільстві насаджувалися потворні цінності: принципи класової ненависті, холопської відданості вождю (патерналізм), ідейно-політичний фанатизм, надмірний соціальний аскетизм. Аномальність голоду проявилася на психосоматичному здоров'ї не лише покоління людей, які пережили голод, а й наступних.

Актуальним залишається те, що переважна більшість теперішнього українського суспільства і досі чекає «сильної руки та голосу команди», кожен скидає із себе відповідальність. Навіть спостерігаючи за сучасною молоддю, досить часто можна виявити відсутність бажання розвиватись, ставити перед собою цілі, їх досягати, самовдосконалюватися, все більше поширюється байдужість, часті невдачі у свідомості проявляються комплексом меншовартості та нікчемності, що в свою чергу зупиняє формування громадянських суспільства та позиції. Лише подолання постгеноцидного синдрому допоможе українському народу відродити моральні цінності, подолати психоемоційні травми минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артющенко О. Охорона материнства та дитинства в УРСР у 1928-1933 рр. / О. Артющенко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвідомчий зб. наук.пр. : в 2 ч. – Ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 142-168.
2. Баковецька О. Голодомори в Україні 1921-1923 та 1932-1933 рр. (за матеріалами Баштанського району Миколаївської області) / О. Баковецька // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2008. – № 7 (78). – листопад-грудень. – С. 40-44.
3. Борисенко В. Така житка...: Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.) / В. Борисенко. – К. ВД «Стилос», 2011. – 224 с.
4. Борисенко В. К. Свіча пам'яті : усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках / В. К. Борисенко. – К. :Стилос, 2007. – 286 с.
5. Боряк Т. Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні / Т. Боряк // Матеріали міжнародної конференції «злочини тоталітарних режимів в Україні : науковий та освітній погляд» (21-22 листопада 2009 р., Вінниця). – К. : НІОД; Український центр вивчення Голокосту, 2012. – С. 10-33.
6. Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932-1933 рр. : соціально-економічний та духовний аспекти : дис. к. і. н. : 07.00.01 // КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – 204 с.
7. Вареник Т. Злочин проти нації / Т. Вареник // Шкільна бібліотека. – 2006. – № 10. – С. 7-8.
8. Великий голод в Україні 1932-1933 років : у 4 т. / упоряд. Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький // Ін-т історії України НАН України. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – Т. 4. – К. : Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 622 с.

9. Веселова О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан. – К. – Нью-Йорк : Вид-во М.П.Коць, 2000. – 270 с.
10. Голод 1932-1933 років в Україні : причини та наслідки / С. І. Білокінь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 886 с.
11. Голод 1932-1933 рр. на Україні : очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 604 с.
12. Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008. – 504 с.
13. Горох М. Наслідки голодомору 1932-1933 рр. : демографічний аспект / М. Горох // Пам'ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 10.
14. Ігуменя С. Піст від Диявола / С. Ігуменя. – К. : Мистецтво, 2003. – 112 с.
15. Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Г. Капустян // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – К. – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 188 с.
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua/>.
17. Конквест Р. Жнива скорботи : радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест / пер. з англ. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
18. Концтабір фашистів, тортур: найстрашніший концтабір фашистів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aboutginka.ru/>.
19. Копитько І. Відлуння Голодомору 1932-1933 років : наслідки та уроки / І. Копитько // Вісник книжкової палати. – 2008. – №10 (147). – С. 38-40.

20. Кульчицький С. В. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр. : документальна розповідь / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К. : Ін-т історії АН УСРР, 1989. – 26 с.
21. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 років у світлі останніх досліджень / С. Кульчицький // Світогляд. – 2013. – №5 (43). – С. 70-80.
22. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – №4 (475). – липень-серпень. – С. 4-26.
23. Лазарович М. Голод 1921-1923 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://vuzlit.ru/>.
24. Латвия под игом нацизма : сборник архивных документов. – М. : «Европа», 2006. – 344 с. – (Серия «Евровосток»).
25. Марочко В. Винищення власного народу / Марочко В. // Смертю смерть подолали : Голодомор в Україні 1932-1933. – К. : Видавництво «Україна», 2003. – С. 60-77.
26. Марочко В. Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні / В. Марочко // Геноцид українського народу : історична пам'ять та політико-правова оцінка. – К. – Нью-Йорк : Видавництво М.П.Коць, 2003. – С. 324-329.
27. Мейс Джеймс Штучний голод 1933 р. в радянській Україні : що сталося й чому? / Джеймс Мейс // Український історичний журнал. – 2007. – №1 (472). – січень-лютий. – С. 185-200.
28. Мельник О. Психотравматичні наслідки Голодомору в історії української нації / О. Мельник // Наукові горизонти : зб. наук. праць (Матеріали II Всеук. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів та студентів, 25-26 квітня 2017 року). – Вип. II. – Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) : К С В, 2017. – С. 90-94.
29. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження / В. Наулко. – К. : Наукова думка, 1982. – 247 с.

30. Осауленко Л. П'ять колосків на граніті : спогади про Голодомор 1932-1933 років / Л. Осауленко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 108 с.
31. Рева І. Як Голодомор розвалив СРСР / І. Рева // Український тиждень. – 2015. – № 47 (419). – С. 42-45.
32. Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – 3-тє вид. і доп. – В. : ПП Сергійчук М. І., 2015. – 168 с.
33. Снайдер Т. Крижаві Землі : Голод в СРСР / Т. Снайдер ; пер. з англ. М. Климчук, П. Грицак. – К. : Грані, 2011. – 448 с.
34. Соловей Д. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років / Д. Соловей. – К. – Полтава, 2005. – 300 с.
35. Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна: як Голодомор змінив життєвий уклад села [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/>.
36. Страхи Голодоморів : історико-філософсько-психологічний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gproxx.com/http://lib.chdu.edu.ua/>.
37. Тарапон О. Становище дітей в Україні в 1930-і рр. : деформація моральних цінностей суспільства / О. Тарапон // Переяславський літопис : зб. наук. статей. – Вип. 10. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 42-53.
38. Тимошенко С. «Дети и война» (документальное повествование о 1300 детях и подростках-узниках лагеря) / Л. Тимошенко. – Даугавпилс, 1999. – 494 с.
39. Українське радянське суспільство 20-х рр. ХХ ст. : нариси повсякденного життя : Колективна монографія / ред. С. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
40. Український голокост 1932-1933 : свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. – Т. 6. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 690 с.

41. Цаплин В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В. Цаплин // Вопросы истории. – № 4. – С. 175-181.
42. Чернега П. Голодомор – геноцид 1932-1933 рр. в Україні, як наслідок комуністичного будівництва в СРСР [Електронний ресурс] / П. Чернега. – Режим доступу : <http://slovoprosvity.org/>.
43. Шаталіна Є. Голод на Україні (1931-1933 рр.) / Є. Шаталіна, В. Марочко // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 106.
44. Шитюк М. Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932-1933 років : трагічна статистика жертв сталінізму / М. Шитюк // Голодомор 1932-1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка (Матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 року). – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 346-362 с.

ДОДАТКИ

Додаток (А)

**Голодуючі діти на вулицях Харкова в пошуках їжі
(1933 р.)**

[Фото із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. — Київ : Генеза, 2008.]

Додаток (Б)

Голодуючі діти
(1933 р.)

[Фото із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008.]

Додаток (В)**Голодуюча дитина
(1933 р.)**

[Фото із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008.]

Додаток (Г)

Шлях
(мал. М. Іваниченка)**Черга**
(мал. М. Іванченка)

[Ілюстрація із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008.]

Додаток (Г)

Рученьки

(мал. М. Іваниченка)

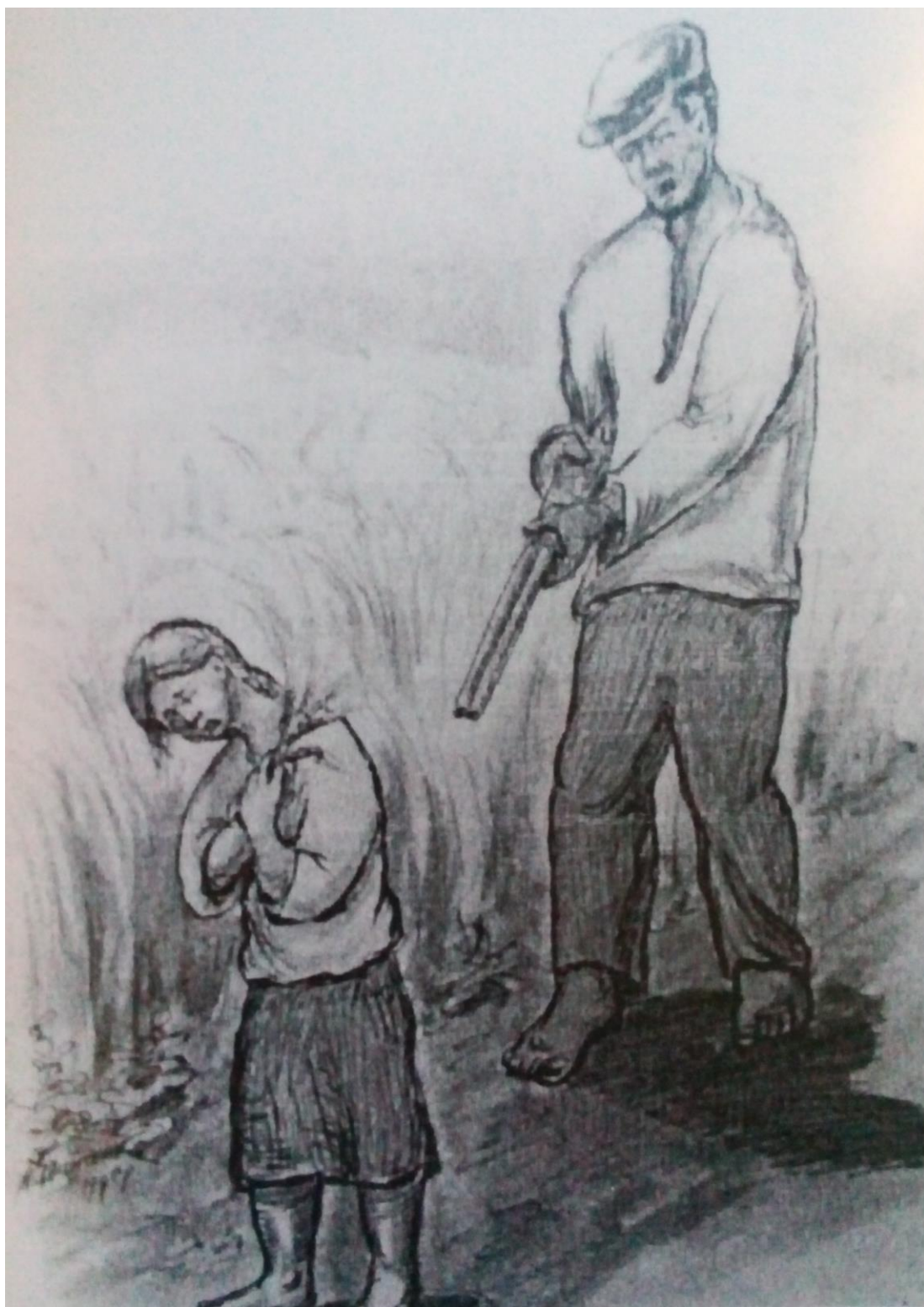

[Ілюстрація із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008.]

Додаток (Д)

Колоски (авт. – за розкрадання соціалістичного майна)

(мал. М. Іваниченка)

[Ілюстрація із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008.]

Додаток (Ж)

Здобич

(мал. М. Іваниченка)

[Ілюстрація із книги: Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький та ін. // Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008.]